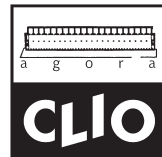

Todor Kuljić

MANIFEST SEĆANJA LEVICE

Kontrasećanje potlačenih i
zaboravljenih

Beograd, 2021

Sadržaj

Predgovor	11
Uvod	13
1. Manifest i menadžment sećanja: antagonistički diskursi	19
1.1. Levica nakon 1989: poražena i oslobođena	22
1.2. Duh vremena ili hegemonu epohalna svest	25
1.3. Tranziciona pravda ili kultura sećanja reprivatizacije	28
1.4. Pozitivisti i antagonisti	31
1.5. Dijalektika menadžmenta i manifesta sećanja	35
2. Delatna melanhlija levice	39
2.1. Melanhlija ili optimizam sećanja	40
2.2. Hronos i Kairos	43
2.3. Kairos i revolucija	48
2.4. Dimenzije poraza	53
2.5. Neherojski poraz	58
2.6. Različiti doživljaji poraza	60
2.7. Dijalektika nade i razočaranja	63

3. Filozofskoistorijska načela sećanja levice	71
3.1. Šta je smisao?	72
3.2. Spone prošlosti i budućnosti	83
3.3. Funkcionalni zaborav	87
3.4. Konstruktivno mobilisanje prošlog	92
3.5. Antipozitivistička temporalnost	95
3.6. Gnoseološka prednost poraženih	99
3.7. Samorefleksija levice	106
3.8. Dijalektičko sećanje	117
3.9. Ratovi i filozofija istorije	124
3.10. Linearno i kontingentno vreme	131
4. Sociološki pristup sećanju levice	137
4.1. Obećanje kao ključ otvaranja prošlosti	137
4.2. Kolektivno pamćenje kao odnos moći	146
4.3. Oslobođanje revolucija od revizionizma: nove ekonomije nade	153
4.4. Saznajne i delatne granice psihologiziranja levice	162
4.5. Generacije i sećanje	168
4.6. Napetosti u menadžmentu sećanja EU	180
5. Metabolizam poraza levice: kako leвица svladava vlastite poraze	189
5.1. Kumulativni učinak poraza	191
5.2. Konačni ili privremeni poraz?	193
5.3. Pojmovni oblici metabolizma poraza	199
5.4. Lica sećanja: Gevara i Gagarin	207
Zaključak	213
6. Fetiški zaborav u reprodukciji kapitalizma	217
6.1. Zaborav genocidne eksploatacije	218
6.2. Fetiška struktura zaborava	225

6.3. Uloga zaborava u globalizaciji	229
6.4. Prezentizam, bezbednosno pamćenje i mnemonički konstitucionalizam	232
6.5. Holokaust – diskurs globalizovanog zaborava kapitalizma	237
6.6. Politička ekonomija razorenog pamćenja levice	240
Zaključak	244
7. Strateška načela delatnog sećanja levice	247
<i>Summary</i>	
Manifesto of the Left's Memory	259
Literatura	267
Indeks ličnih imena	275

Svako ko je ikada, sve do dana današnjeg, izlazio kao pobednik, korača u trijumfalnoj povorci preko tela onih koji su danas poraženi. Kao što je oduvek bilo uobičajeno, u trijumfalnoj povorci se nosi i plen. Taj plen se naziva kulturnim dobrima. Ona će u istorijskom materijalisti naići na distanciranog posmatrača. Naime, ono što on vidi u kulturnim dobrima, bez izuzetka je takvog porekla da se o tome ne može razmišljati bez užasavanja. Svoje postojanje ona ne duguje samo naporu genija koji su ih stvorili već i bezimenom kuluku njihovih suvremenika. Nema dokumenta kulture koji istovremeno ne bi bio dokument varvarstva. I samim tim što nije pošteđen varvarstva, to ne može biti ni proces njegovog prenošenja, proces u kojem su ta dobra prelazila iz ruku u ruke. Zato se istorijski materijalista, koliko god je to u njegovoj moći, distancira od toga. On smatra svojim zadatkom da ide uz dlaku istoriji (Benjamin, 1974, 82–83).

Predgovor

Čemu manifest sećanja? Manifest je javna obznana namera, zaostreni kontraproglas. U ovoj knjizi to nije politička nego teorijska obznana, teorijski odgovor danas hegemonij slici prošlosti levice. U pojmu Manifest zgusnut je mnemonički otpor neoliberalnom menadžmentu prošlosti. Svaki napad na sliku prošlosti jeste i napad na očekivanja od budućnosti. Cilj istraživanja je razdvajanje žive od mrtve prošlosti antikapitalističke levice. Knjiga je pokušaj drugačijeg uređenja prošlosti levice nasuprot politički korektnom sećanju. Više od dvadeset godina bavim se kulturom sećanja, novom međugranskom naučnom disciplinom čiji klasici (M. Halbwachs, J. i A. Assmann, P. Nora) ne pripadaju teorijskom nasleđu antikapitalizma. Kultura sećanja nije tražila klasike u marksizmu jer je nastala kao nadogradnja prevladavanja neželjene prošlosti urušenog socijalizma.

Zašto za levicu nije bila delatna? Ne samo otuda što već u naslovu zvuči kulturološki, a ne ekonomski ni sociološki. Nego i zato što kao nova međugranska disciplina, kultura sećanja nije bila krajem XX veka istinski nova paradigma niti uvod u nastanak nove nauke u smislu teorije Tomasa Kuna. Godina 1989. nije bila dovoljno snažan radikalni događaj kadar da iznenađenjem i temeljnošću „reorganizuje“ nauku o prošlosti društva. Otuda u kulturi sećanja dosta metodskog pluralizma i teorijskog sinkretizma, a unutarnaučni zaokret otvorio je samo neke važne aspekte i sklopove koji su do tada bili ignorisani. Paradigma kulturnog sećanja nije mogla obezvređiti čak ni manji deo kumulativnog naučnog nasleđa, pa je i otuda preterano reći da je

široki naučni zaokret ka istraživanju sećanja s kraja XX veka bio epistemološka promena paradigme u istraživanju prošlosti. Rezerva je još ozbiljnija ako se ima na umu da je 1989. bila zaokret ka starim vrednostima, a ne novim. Najveći deo kulture sećanja procenjuje prošlost sa stanovišta obnovljenih starih vrednosti. Restauracija ne može biti podsticaj svestranijoj naučnoj paradigmi. Na drugoj strani, sećanje levice je u temelju uzdrmano, ali ovaj potres nije refleksivno promišljen ni iskorišćen za obnovu. Iako je delatna uloga antikapitalističke prošlosti vidno oslabljena, još se kod levice nije stvorila dovoljno snažna potreba za kritičkom refleksijom vlastite prošlosti ni za teorijski uređenim obrascem poslesocijalističkog sećanja. Kunovski rečeno, ova refleksija još se nalazi u pretparadigmatskoj fazi. U misli antikapitalističke levice još je teorijski nedefinisano sećanje na urušeni evropski socijalizam. Mnemonički gledano, isključive, emotivne i protivrečne rasprave kreću se između zaborava prosvetlene antikapitalističke prošlosti i opsesije nevažnom prošlošću levice. Nije dovoljno jasno šta pamtiti, a još manje kako se sećati. Delatna prošlost levice je neupadljiva i zato što nema nove filozofskoistorijski i sociološki promišljene antikapitalističke paradigme sećanja. Na njoj treba raditi zato što nije samo tiranija prioriteta u misli o društvu savremenog kapitalizma ovu temu spontano potisnula, nego je istu i leвица zanemarila. Iako se ne može govoriti o teorijskoj pustinji antikapitalističkog sećanja, ipak punih trideset godina nakon sloma evropskog socijalizma refleksivno promišljanje upotrebe vlastite prošlosti nije napredovalo. Antikapitalizam našeg veka jeste šarolik ali mnemonički nedovoljno promišljen da bi podstakao teorijsko usavršavanje vlastitog sećanja. Ove okolnosti podstakle su pisca da istražuje ono što je danas neaktuelno i zanemareno. Zato što je veza sećanja i zaborava složena i višestruko posredovana, nužna je teorija da je raščlani i iznova zgusne, pa ovo istraživanje treba gledati kao teorijski otpor propisanoj i neaktivnoj prošlosti levice. Antikapitalizam traži manifest promišljenog delatnog sećanja.

U Zrenjaninu, septembra 2020.

Uvod

Valter Benjamin je u dnevniku zapisao da ga je jula 1938, kada je bio u izbeglištvu u Danskoj, B. Breht kao domaćin zatekao u vrtu svoje kuće kako čita *Kapital*. Rekao mu je da najradije čita poznate knjige onda kada izađu iz mode (Benjamin, 1974, 321). Odgovor je provocirao širi problem kako u neaktuelnom otkriti aktuelno. Šta je granica između žive i mrtve prošlosti? Može li zaboravljeno biti važno koliko i zapamćeno zato što uvek postoji opasnost od amnezije važnog (Katroga, 2011, 28). I ova knjiga je pisana na tragu slične istorijske provokacije. Lako je uočiti da se promenila modernost društva, ali je nešto teže odgovoriti na pitanje da li je nemoderno postalo i neaktuelno. U sociološkom smislu moderno nameće hegemonu epohalna svest i njena vizija poželjnog društva. Ovu određuju interesi najmoćnijih grupa, pa u tom smislu u svakom dobu hegemonu socijalne ideje na poseban način guše. Bilo je previše galame oko marksizma u vremenu socijalizma, mnoštvo naizgled raznih, ali u suštini vrlo srodnih i trijumfalističkih tumačenja. Danas je toga manje, sećanje levice oslobođeno je dekreta. Međutim, nova hegemonu politika pamćenja koju nameće kapitalizam integriše rastrzane fragmente prošlosti levice u nove kontinuitete i naracije s novim smislom. Levica se nedovoljno opire demonizaciji jer nema izgrađenu vlastitu poslesocijalističku kulturu sećanja. Ponajpre stoga što nema uporišta u snažnoj i organizovanoj grupi (državi, partiji, međunarodnom pokretu) kadroj da institucionalizuje pamćenje. U svakom dobu levica se može definisati vlastitim načinom sećanja: čega se seća, kako se seća i kojim pojmovima se seća.

Zamrznute prošlosti i zakavžene socijalne budućnosti karakterisale su hladni rat u drugoj polovini XX veka. Nakon „odmrzavanja i pokretanja“ prošlosti usledilo je njeno ponovno kanonizovanje, sada unutar bezalternativne budućnosti kapitalizma. Tokom devedesetih izgledalo je da su ideološki sukobi mrtva prošlost, da se bliži kraj istorije i da će dva kapitalizma (američki i ruski) sapostojati u miru. Ubrzo se pokazalo da je geostrateška napetost između velikih sila postojanija od ideoloških. Danas je, kao uoči oba svetska rata, na delu slična neprogresivna nestabilnost, tj. napetost između kapitalizama. Prate je novi sukobi oko prošlosti, jer se na svakoj istorijskoj prekretnici prošlost odmrvava i prilagođava novoj viziji budućnosti. Sadašnjica je arena sukobljenih prošlosti, ali zbog slabe levice više ne i socijalnih budućnosti. Pa ipak, onaj ko veruje u razliku između sadašnje budućnosti i buduće budućnosti može se kritički odupreti sadašnjoj hegemoniji prošlosti. Razdvajanju mrtve od žive delatne prošlosti treba prići s više opreza. Kritike sećanja levice koje stižu zdesna uokvirene su kapitalizmom kao krajem istorije. Nakon istorije sloma socijalizma ušlo se u istoriju sećanja na slom. Kod svakog sećanja otvara se neurofiziološko pitanje možemo li se fotografski sećati ili se samo sećati sećanja. Ima li procedura ili bar tehnika zaborava, a ne samo imperativa zaborava? I šta od zapamćenog zaboravljati?

Naravno da sećanje nije statično samo iz neurofizioloških nego pretežno iz društvenopolitičkih razloga. Teorijski nacrt sećanja levice izložen u ovoj knjizi takođe je privremen i prolazan pred naletom novog organizovanog zaborava moćnih i spontanog zaborava novih generacija. Zato danas iz još dokučive prošlosti treba izostaviti što je izostavljivo i pamtiti neizostavljivo koje u sebi skriva buduće. Cenzor balasta prošlosti mora biti refleksivan i „otmeno samoobuzdavati“ pohvalu istorijskog kod levice nauštrb kritike neistorijskog i nasilnog. Levica ima dovoljno simboličkog kapitala da održi istorijsko samopouzdanje. Prošlost antikapitalizma ne može se svesti na ontološko ništa, niti na definitivnu propast i privid. Sve što je do 1989. godine bila živa prošlost nije se još pretvorilo u mrtvu prošlost, iako od pomenute *annus mirabilis* u istoriju ulaze platežno sposobni, a ne obespravljani. U ovom pogledu stalno se dostižu novi nivoi istorijskog cinizma. Ali se javljaju i otpori kao sredinom 2020. u masovnom rušenju spomenika

kolonijalizmu u zapadnom svetu. Prividi istorijskog ruše se na razne načine. Ovde ih treba ideološkokritički pokazati novom organizacijom sećanja levice. Pri tome nema izdvajanja istorijski važnog bez vizije budućeg. Jednako je važno upozoriti da istorijsko nije spomenik nego antispomenik. Demokratsko se, naime, ne može prepoznati bez samorefleksivnog uočavanja nedemokratskog u njemu. Samo je za zdravorazumsko mišljenje slavna prošlost istinska svečanost demokratije. Oprezniji mislioci su upozoravali da u istoriji nema svečanog bez surovog. Isto važi i za prošlost levice. Uprkos tome, u ovoj knjizi se nagoveštava da je moguće nekapitalističko društvo prilagođeno našem veku. Rečeno jezikom Ernsta Bloha, ono čega još nema nije golo ništa nego je skrivena realna mogućnost koju treba aktivirati. Između ostalog i novom organizacijom sećanja levice. Da ne bi ostao bes, gnevu je potrebna misao uokvirena valjanim pojmovima i važnim sadržajima prošlosti. Lišena prakse teorija je samo opomena, ali možda može smanjiti lutanja prakse. Iako su najvažniji uspesi koji se postižu u praktičnoj borbi, treba se boriti i protiv zaborava antikapitalizma. Nije dovoljno pružati otpor progonu antikapitalizma u ništavilo prošlosti nego treba i teorijski prednjačiti, tj. truditi se da kritika kapitalizma ne bude bar ispod nivoa njegove apologije.

Lako je pojmljivo da se realnost ne može menjati prošlošću koju biraju vladajući, niti kulturom sećanja vladajućih. Pojmovi vladajućih uokvireni izabranom prošlošću zgušnjavaju nesolidarno viđenje stvarnosti. Još više od toga neoliberalizam vešto pretvara surovost u svečanost. Podvlašćivanje svečanom procedurom i represivna tolerancija su polovinom 2020. naišli na eksplozivni otpor u rušenju spomenika trgovcima robova i liderima kolonijalizma u SAD i Evropi. Otpor rasizmu proširio se u otpor spomeničkoj monumentalizaciji istorijskog nasilja imperijalizma. Da svečana procedura vladajućih nije i ranije u istoriji povremeno nasilno rušena ne bi bilo napretka. Ovaj manifest sećanja levice kumulativno sažima istorijske obrasce revolucionarnog sećanja.

Verovatno nije teško uočiti da se ovo istraživanje ne trudi da se prekasno otrgne od nasleđa antikapitalizma nego da, naprotiv, pokušava da u njegovo široko, inkluzivno i heterogeno idejno nasleđe, a koje nije isključivo marksističko, integriše kulturu sećanja kao novu

međugransku naučnu disciplinu. Uz određenu pojamovnu rezervu. Sećanje i pamćenje postale su „čarobne“ poslehladnoratovske reči i novi rastegljivi pojmovi. Kultura sećanja danas je pomodna, inflatorna i istrošena sintagma kojom se nazivaju najrazličitiji kulturni i politički odnosi prema prošlosti. U mreži šarolikih pristupa „akustičnom sećanju“ nema filozofskoistorijske refleksivne teorije sećanja levice. Ovo istraživanje donekle pokušava da popuni ovu prazninu, a naslov „Manifest sećanja levice“ preciznije iskazuje njegovu usmerenost. U kom smislu?

Manifest ima smisla samo ukoliko bar malo može da pomogne levici da okupi masovno i razliveno socijalno nezadovoljstvo u svetu koje se rasipa i da ga kanališe i organizuje u konstruktivnom anti-kapitalističkom smeru. Za to je potrebna moderna organizacija i savremena ideologija s promišljenim samorefleksivnim sećanjem. Iako je danas teško očekivati masovni antikapitalistički odziv i praktično aktiviranje nove antikapitalističke paradigme sećanja to nije razlog za odustajanje od ovog teorijskog zadatka. U najmanju ruku potrebno je na idejnom planu pružiti otpor arbitrima koji danas propisuju razliku između mogućeg i nemogućeg. Bez praktičnog organizovanog klasnog subjekta nemoguće je aktivirati otpor sistemskom socijalnom nasilju. Ova knjiga nastoji samo da sačuva „kumulativnost“ revolucionarne tradicije (P. Anderson) 1789, 1848, 1871, 1917, 1949, 1968. i spasi od zaborava neizostavljive prosvetiteljske sadržaje iz prošlosti levice računajući i one koji su uspešno promišljali nasilje nad nasiljem. Ali cilj je i ne zaboraviti razdoblja kada je revolucija postajala unosan zanat i kada su mnogi pobunjeničku prošlost prebacili na platni spisak. Najvažnije je podsticati sumnju u onaj segment ideologije domaćeg i stranog kapitala koji selektivnom prošlošću iznuđuje kod klasno naivnih divljenje i hvalu što ste nas uposlili, a ne izaziva otpor zato što nas eksploatišete.

Ako nije odveć pesimistično zapaziti da je knjiga pisana u dobu kada leвица šapuće, a desnica grmi, treba odmah dodati da ovi uslovi nisu nepodsticajni. Po pravilu je trijumf misaono manje produktivan od poraza. Ovo istraživanje je nošeno uverenjem da je najpraktičnija valjana teorija i da nikada nije dovoljno vere u nemoguće koje je izvan propisanog mogućeg. Zato je pitanje kako urediti sećanje levice delatno, a ne akademsko. Delatno je stoga što prošlost antikapitalističke

levice nije mrtva. Da nije bilo iskustva realnog socijalizma pitanje o savremenoj ulozi antikapitalističke levice postavljalo bi se na sasvim drugi način. Lišen sećanja na socijalizam XX veka današnji kapitalizam bio bi ne samo normalniji nego i jedino moguć. Nenormalnim ga čini tek poređenje s dobom kada je heterogena levica bila hegemonna svest doba. U prošlom veku važan simbolički kapital levice bila je njena šarolikost. Desnica ne može biti pluralna kao levica zato što su vizije socijalne ekonomije manje homogene od ekonomije nacionalne krvi i od logike profita. Otuda je prošlost levice življa iako danas ne izgleda tako. Nove generacije pritiska privid anahronizma levice i zato što u iskustvu nemaju socijalizam, pa im neoliberalizam izgleda drugačije nego starijima. Možda je i zbog odsustva sećanja na socijalizam i nemogućnosti iskustvenog poređenja sa sadašnjicom mlađima manje aktuelno pitanje zašto je levica u defanzivi već trideset godina. Ako je mlad onaj ko je kadar da zaboravlja, da li je sećanje na socijalizam XX veka štetno i za starije? Ovo oporo pitanje složeno je i važno i otuda što se sećanja i zaborav socijalizma međusobno uslovljavaju.

U kontroli najrasprostranjenije teritorije, tj. prošlosti, nerazdvojivo je markiranje poželjne od izbegavanja nepoželjne prošlosti. Pamćenje važnog je druga strana zaborava nevažnog. Na osnovu zapamćenog može se donekle rekonstruisati i zaboravljeno. Ali zapamćeno i lako pamtljivo nije uvek i napredno. Pamćenje međunacionalnog mira u socijalizmu povezano je s lekovitim zaboravom međunacionalnih sukoba, pamćenje znamenitih moreplovaca i trgovaca sa štetnim zaboravom kolonijalizma, pamćenje jednopartijskog autoritarnog socijalizma s planskim zaboravom socijalne države. Hegemono pamćenje političkog uređenja državnih ustanova najčešće prati zaborav složenijeg privatnog života u socijalizmu. Nema važnog sećanja bez lekovitog ili štetnog zaborava. Moć određuje vrstu zaborava i raznovrsne savremene maštovite montaže socijalističke prošlosti. Treba joj odgovoriti teorijski promišljenim sećanjem levice čiji je egzistencijalni smisao sažeto konstatovao F. Katroga: „Sećam se, dakle postojim“ (Katroga, 2011, 63). Cilj ove knjige je da za jedan glas ublaži zaborav antikapitalističke levice.

Manifest i menadžment sećanja: antagonistički diskursi

1

Da gornji diskursi nisu sinonimi nego oprečni obrasci regulisanja sećanja levice biće jasnije ako im se odmah dodaju atributi: antikapitalistički i antitotalitarni. Globalni odnosi moći između levice i desnice su složeni i kumulativni i prelamaju se u sećanju. Nisu u pitanju samo različiti prioriteti u pamćenju nepovratne mrtve prošlosti nego oprečna politička ekonomija delatnog sećanja na još živu prošlost levice. U oba slučaja reč je o mrežama delatnih pojmova koji obuhvataju različite sadržaje, na različit način opažaju istorijsku funkciju kapitalizma i socijalizma i u vrednosnom, institucionalnom i narativnom pogledu drugačije organizuju njihovo zadržavanje u svesti grupa i pojedinaca. Kod izbora vodećih pojmova nije zadatak sociologa rekonstruisanje događajne prošlosti, nego prepoznavanje delatne prošlosti i njene veze sa aktuelnim stanjem. Tek jasnije uočavanje subverzivnih potencijala prošlosti levice može pomoći društvenom oslobađanju. Već sam pojam politička ekonomija govori da su kriteriji sećanja neodvojivi od sveta rada. Prošlost levice se ne procenjuje po ulozi zabavnog života u socijalizmu, nego pre svega po načinu odlučivanja o raspodeli rezultata rada. Moćne grupe propisuju sadržaje sećanja i institucionalizuju pamćenje. Ekonomija ne određuje samo politiku nego i kulturu sećanja. Organizacijom sveta rada u kapitalizmu bavi se tehnički menadžment, a javno sećanje na levicu (upravljanje i kontrolu nad prošlošću) reguliše buržoaska humanistička inteligencija usklađujući menadžment pamćenja nacionalnog i multinacionalnog kapitala. Transformacija kapitalističke političke ekonomije od kejnzijanizma XX veka

ka savremenom neoliberalnom hajekanizmu može se pratiti i u kulturi sećanja. Sećanje se doteruje u korak s promenama ekonomije. Antitalitarizam je uvek pratio jačanje tržišta, a u menadžmentu pamćenja EU ova ocena socijalizma je upadljiva.

Neoliberalno sećanje levice treba preispitati, ali ne drugačijim menadžmentom sećanja već novim manifestom sećanja. Nije reč samo o drugačijim sazajnim prioritetima, niti o razlici između uže i šire perspektive iz koje se vide različiti delovi celine, nego o nepomirljivim antagonističkim diskursima sećanja. Menadžment traži lojalnost vlasniku preduzeća i ističe harmoniju interesa svih zaposlenih, u manifestu se upozorava da kapital vodi klasni rat. Danas je menadžment koji pro računato prodaje potisnuo vrelu utopiju manifesta koji traži nemoguće izvan propisanih mogućnosti. Menadžerski nadzor nad prošlošću koja je korisna kapitalu gleda na prošlost kroz sočivo profitabilnosti, manifest istu procenjuje kroz jednakost u proizvodnji. *Mutatis mutandis* hegemono sećanje vladajućih, koje se nameće odozgo, treba suočiti sa alternativnim sećanjem odozdo, sa sećanjem poraženih i zaboravljenih. Manifest je javna izjava o načelima i političkim namerama, predlog uređenja prošlosti levice i njene veze s budućnošću. Ako su levice potrebni novi simboli zato što su srp i čekić anahroni u digitalnom dobu, još je potrebniiji novi obrazac sećanja.

U sećanju savremene levice prožima se buntovna socijalna nota s melanholičnim žalom za epohom kada je socijalizam bio u središtu hegemonu epohalne svesti. Spoj ovih oprečnih emotivnih sadržaja je promenljiv i u raznim sredinama nejednako delatan. Prošlost levice nužno se menja s protokom vremena i s promenom uslova organizovanja otpora kapitalizmu. Antikapitalizam se ne ispoljava samo u izbornim rezultatima nego i u sećanju. Ne samo u realnosti nego se i u sećanju uočava da biće levice sazreva kako se iskustvo poraza taloži i da se antikapitalistička očekivanja promišljaju. Ali nezavisno od iskustva, i nade uprte u nepostignuto mogu biti delatne. Levici je potreban novi program čiji je deo i drugačiji izbor važne prošlosti. Nužno je slojevitiije sećanje i drugačije akcentovani sadržaji antikapitalističke prošlosti. Sećanje levice nije toliko epistemološko pitanje istine koliko je idejnopoliitičko pitanje delatnog potencijala prošlosti, iako su obe komponente povezane. Više od trideset godina antikapitalističku levicu pritiska

olovna samosvest o vlastitoj ranjivosti, o slomu socijalne države XX veka i o progonu antikapitalističkih simbola i pojmova. Iako simbole i pojmove levice čuva muzejska istorija, isti slabe u spoju iskustava i očekivanja poslekomunističkih generacija. Donekle opstaju prisećanja, ali ne i delatna sećanja na socijalnu prošlost XX veka. Danas leвица nije „zvučna“ kao što su menadžment i profitabilnost. Metaforično rečeno, da bi se uspešno pevala *Internacionala* danas treba imati ne samo sluha nego i više veštine u organizovanju hora. Samosvest između poraza i ranjivosti nužno je umerila montanjarske pretenzije levice, oslabila njenu teleološku samosvest i ublažila ekskluzivno samoviđenje vlastite etičke nadmoći. Istovremeno se nametnula potreba za drugačijim nemoralističkim sećanjem na vlastitu prošlost. Ali ne arheološkim nego delatnim sećanjem. Negativna dijalektika poraza ne traži osvetu nego drugačiju organizaciju iskustva i očekivanja. Ova knjiga je jedan odgovor na pomenutu potražnju – novi manifest sećanja antikapitalističke levice.

Zašto manifest? Reč je o opštem pojmu s raznolikim sadržajem. U teologiji je manifest otkrivanje samog sebe, božje reči i božje volje. U svetovnoj misli manifest je javni proglas namera. Epistemološki gledano, to je potpuna spoznaja vremenskog horizonta (prošlosti, sadašnjosti i budućnosti) kao delova krajnjeg cilja telosa (Suvin, 2011, 39). Cilj Manifesta Komunističke partije, „biblije socijalizma“ (kako su ovaj spis nazivali Kaucki i Staljin), bio je obznanjivanje programa i političke strategije komunista. Manifest sećanja levice je danas program kontrasećanja, socijalni diskurs, metafora nepristajanja na hegemonu prošlost i mnemonička subverzija. I rad na sećanju levice može se razložiti na teoriju i praksu. Prva se pita čega se i kako sećati, a druga kako delatno mobilisati prošlost levice. Teorijski napor ističe iz svesti o potrebi pružanja orijentacije praksi u vremenu, dok praktično htenje izvire iz ubeđenja da je moguće ostvarenje poželjne vizije društva. Iako su oba motiva povezana nije teško uočiti da je sadržaj ove knjige na tragu prvog napora. Reč je o odbijanju da se odustane.

1.1. Levica nakon 1989: poražena i oslobođena

U središtu promišljanja važne prošlosti je regulacija društvenog vremena. Države i ideologije upravljaju društvenim vremenom, smeštaju sebe u prošlost i projektuju u budućnost, a katkad to čine i personalizacijom vremena centrirajući ga oko ličnosti („Pre i posle Napoleona“, „I posle Tita – Tito“). Društveno vreme nije neutralno kalendarsko razdoblje nego je kulturna konstrukcija čije se deonice i strukture menjaju i koriste. Kada neželjena prošlost u kolektivnom pamćenju ugrožava sadašnjicu ova se ignoriše ili demonizuje. Kako je danas regulisano društveno vreme levice? Službena Kina pamti Mao Cedunga, Rusija znatno slabije Lenjina, a stanovnici bivše Jugoslavije još manje Tita. Čim je nestala vera u prošlu budućnost, u socijalizam kao svetski proces i u istorijsku nužnost, oslobođen je i Marks pa se odmerenije procenjuje njegov naučni doprinos. U službenim socijalističkim genealoškim parolama Marks–Engels–Lenjin–Tito (Brežnjev ili Mao) imena klasika dugo su kanonizovana, harizmatizovana i politički instrumentalizovana. Personalizovane faze službene prošlosti socijalizma zgusnute u markantnim imenima pravdale su vlast zadnjeg imena u nizu. Nakon 1989. zadnje ime svuda je kriminalizovano, a prvo iz niza klasika dekanonizovano. Misao Karla Marksa postala je življa. Iščezla su malaksala tumačenja nemalaksalog Marksa. Ako je danas skrajnut, da li mu, kako je Niče za sebe govorio, pripada prek-sutrašnjica, jer se neki rađaju posthumno (Niče, 2011, 4). Nakon dekanonizacije i Tito je mogao biti odmerenije procenjivan. Ali svuda gde je iščezlo službeno sećanje levice ojačane su neslužbena melanholija i nostalgija. Iste su danas manje delatne od antikomunističkih institucionalizovanih identitetskih okvira sećanja, nacionalnih i konfesionalnih, i globalizacijskog antitotalitarnog sećanja koje EU postupno pretvara u pamćenje. Revizija sistema vrednosti, kojima se procenjuju dešavanja i procesi iz prošlosti kao posledica izmena globalnog sklopa moći, oblikuje hegemono sećanje na levicu. Ne menja se samo markiranje značajnog iz prošlosti nego se menja i moralna procena istorijskih aktera iz prošlosti. Komunisti su od heroja pretvoreni u krimi-

nalce, a u neoliberalnoj politici sećanja antikomunizam nije konkretni antistaljinizam ili antimaoizam već difuzna uopštena politika straha i opšte simboličko protivljenje jednakosti (Dean, 2019, 19). Iskazuje je globalizovana naddržavna antitotalitarna retorika koja prožima sva pravdanja kapitalizma od ekstremne desnice do socijaldemokratije. Komunizam vas sprečava da budete bogati i slobodni. Rečju, desnica daje, levica uzima (Dean, 2019, 19). Antikomunizam je delotvoran u afektivnoj digitalnoj mreži opštenja kapitalizma gde informacije kruže mnogo brže i lakše nego opširne i složene analize i gde korisnici radije čitaju kratke slogane. Danas široka javnost nema vremena za složenija štiva i zato slogan „Nema besplatnog ručka“ zvuči sažeto i samorazumljivo. Niko se ne pita o neravnopravnosti u proizvodnji, jer je to složeniji problem. Osim toga, u Evropi je odbrana nacije važna funkcija antikomunizma koji obuhvata i otpor migrantima i manjinama. Antikomunizam pomaže da se strukturiše političko polje i definiše teren mogućnosti savremenog kapitalizma, da se propiše šta je moguće, a šta je nemoguće i da se reguliše borba protiv nemogućeg (Dean, 2019, 17–18). Antikomunizam je opšti ideološki i emotivni protivstav koji štiti široki sistem vrednosti kapitalizma: svojinu, porodicu, religiju i pravo. Komunizam je „najdraži neprijatelj“, a antikomunizam je diskurs isključivanja. Pa ipak, iako antikomunizam stvara fikciju da nema alternative kapitalizmu, ipak neposustalo isticanje opasnosti s leva jeste indirektno priznanje snage i osobeni nezaborav levice. Već strah koji širi desnica indirektno svedoči o latentnim mogućnostima levice. I negativno sećanje na komunizam jeste nezaborav levice.

Moć uvek revidira sistem vrednosti kojim istoričari mere prošlo (Tucker, 2008, 2), ali ovaj ideološki revizionizam treba razlikovati od nužnih izmena prošlosti koje su podstaknute novootkrivenim istorijskim činjenicama. Nije reč samo o reviziji istorijski važnog nego i o promeni kriterija za procenu važnog. Izmišljeno može postati važno, a dokazano nevažno. U našem veku nije samo politička već je i epistemološka klima drugačija, ali ne u saznavnom pogledu nego u realnom idejno-ideološkom odnosu snaga. Pobjeda ima stotinu očeva, poraz je siročić. Šta to znači? Ne samo arhibanalnu okolnost da se većina pridružuje pobjedniku i da odmah napušta poraženog nego i to da je perspektiva poraženog uzdignutija od pogleda pobjednika. Naime, baviti

se antikapitalističkom levicom u dobu kada je ova misao skrajnuta znači u tišini izvan galame apologetskog konteksta hladnije raščlanjavati njene potencijale. Iako je danas antikapitalistička leвица lišena moćnog birokratizovanog pamćenja, nije ni opterećena dekretiranim sećanjem. To je njena aktuelna negativna dijalektika. U kom smislu? Samo je nazgled paradoksalna tvrdnja da je leвица slobodnija nakon 1989. nego pre toga. Sartr je nakon rata pisao da „nikada nismo bili slobodni kao za vreme okupacije.“ Zato što su tada alternative budućnosti bile otvorene. Da nije došlo do preokreta na Istočnom frontu 1941/42. istorija sveta bila bi drugačija. Presudnije od bitaka na moru i u vazduhu, u kojima su kapitalističke metropole branile svoje kolonije od fašizma, bile su borbe na širokim kopnenim frontovima u kojima se SSSR branio od okupatora. Dugo se nije pouzdano znalo da li će fašizam biti svladan ili će Hitler slaviti 70. rođendan. Nije bez razloga firer javno opominjao da nemački životni prostor ne može osim njega niko drugi da osigura zato što se u budućnosti neće javiti pojedinac koji od njega ima više autoriteta i poverenja nemačkog naroda (Wildt, 2005, 176). Pa ipak, uprkos enormnom poverenju vlastitog naroda i divljenju raznih inostranih konzervativnih obožavalaca, propao je fašistički *Hybris* (ohola okrutnost), a napor da se svetsko vreme sabije u život Austrijanca, verovatno najmoćnijeg pojedinca XX veka, završen je samorazaranjem. Skalu podjednako neizvesnih alternativa u Drugom svetskom ratu nije sputavala birokratska teleologija. Ishod rata dugo je bio neizvestan, a time i sudbina levice. Ova neizvesnost je bila komponenta straha, ali i slobode, tj. otvorenosti budućnosti. Da li je danas manje neizvesnosti? Da li prostor slobode levisci osigurava odsustvo nestale definitivne slike zacrtanog razvoja (vlastite teleologije) i to što se leвица danas kreće u svetu nepredvidivih kontingentnih alternativa? Isto pitanje može se postaviti i drugačije. Da li se potencijali ideja ne raspoznaju dovoljno jasno kada su u trendu zato što su zamagljeni mnoštvom dividendi koje iz njihovog tumačenja izvlače ideolozi iz centralnih komiteta i marksističkih centara? Stvari bi bile razumljivije da isto ne važi i za antikomunističke kritičare. Britanski sovjetolozi nisu krajem osamdesetih godina mogli predvideti urušavanje socijalizma zato što su sami živeli od istraživanja komunizma. Stabilnost socijalizma osiguravala je važnost i egzistenciju nekomunističkih analitičara.

Danas je situacija drugačija. Baviti se mišlju koja nije segment hegemonije epohalne svesti nije neproduktivni prkos duhu vremena, nego korišćenje prednosti epistemološke distance. Iako je levica pretrpela veliki poraz jer je izgubila hegemoniju, situacija nije tragična. Hegemonije ideje se domišljaju, skrajnute ideje se promišljaju. Ideje pobednika prožete su samozaslepljujućim trijumfom, ideje poraženih mogu privući pronicljivom melanholijom lišenom razočaranja. Poraženi lišeni defetizma oštrije uočavaju zamagljavanje antagonizma, pobednici ne primećuju skriveni antagonizam. Prioritet kod ispitivanja potencijala nehegemonih ideja nije društvena nestabilnost već nepomirljivost grupnih interesa. Iako kod hegemonije epohalne svesti ima mnogo kolebljivog i nestabilnog, nije svaka nestabilnost progresivna. To je samo ona iz čijeg sukoba nastaje novo. Savremena anti-antagonistička perspektiva istraživača koji su umreženi u razne projekte, pa moraju voditi računa o vlastitoj teorijskoj i pojmovnoj korektnosti, jeste samozaslepljivanje. Pronicanje u društvenu realnost XXI veka sve do njenog nepomirljivog sloja traži obnovu misli koja je bila zaokupljena istraživanjem antagonističke ose društva. Drugim rečima, treba na novi način teorijski i pojmovno urediti sećanje na levicu.

1.2. Duh vremena ili hegemonija epohalna svest

Najpre se treba osloboditi zavodljivog, svečanog i neupitnog tona neoliberalne pravne države kao krova demokratije. To znači problematizovati i izmeniti ključni pojam kako to čini A. Badiju kada liberalnu demokratiju naziva kapitaloparlamentarizmom, režimom Jednoga, a ne množtenog (Badiju, 2013, 39). Danas je samorazumljivi temelj demokratije finansiranje partija od privatnog kapitala i lobiranje (pridobijanje uticajnih pojedinaca i grupa novcem). Novac bogatih sve se više uliva u politički sistem i prožima proceduru kapitalizma. Stidljivo lobiranje zamenilo je ponosno lobiranje (D. Suvin). Da samorazumljivost novca u politici nije prihvaćena samo kao prećutna nego i kao otvorena

suština demokratije stvari bi bile manje ogoljene. Ista samorazumljivost ne bi se mogla označiti kao hegemonu da posredno i neposredno ne nameće kriterije i dioptriju i levice kod regulisanja vlastite prošlosti. Prestalo je čuđenje oko toga zašto je deo levice ustuknuo pred novom normalnošću, a deo je istu otvoreno prihvatio. Zbog rečenog hegemonne kriterije demokratije treba problematizovati. Ekonomsko-bankarski segment nije temelj pluralizma nego jednodimenzionalni, ne demokratije siromašnog mnoštva u Aristotelovom, Robespjerovom i Marksovom smislu već demokratije kapitala. Profitabilni krugovi osiguravaju podršku glasača koji se samo naizgled slobodno opredeljuju. U središtu spektakla u parlamentu (javne debate) jeste zabava koja ne mobilizuje alternativu. Pluralistički koruptivni kapitaloparlamentarizam nije republikanski jer ne brani mnoštvo nego manjinu. Ali jeste moćan. Kao obrazac, kako se eufemistički kaže, najmanje lošeg uređenja već trideset godina suvereno određuje prostor rasprava o granicama demokratskog u prošlosti i sadašnjici i kriminalizuje alternativu. Alternativa je totalitarna, zločinačka, od Robespjera do Kastru, a emancipacija levice redukovana je na tajnu policiju socijalizma. Moćni nikome ne duguju istinu. Istinitost zavisi od prihvatljivosti koja se osigurava moćnim medijima. Iako u neoliberalizmu nema verbalnog delikta, postoji indirektna prinuda da se o prošlosti govori hegemonim žargonom moćnih. Zato je hegemonu slika prošlosti posredan, ali pouzdan pokazatelj karaktera aktuelne moći. Ukoliko sećanje nije politički korektno, nema finansijske podrške medijima ni raznim projektima. Prinuda sećanja centrirana je oko službene slike prošlosti koja komunizam prikazuje raznim horor naracijama. Antitotalitarna slika socijalizma je očišćena prošlost pripremljena za ideološku upotrebu. Pamćenje lagano prelazi u istoriju, ali pobjedničku, čiji gusti filteri propuštaju samo korisnu prošlost. Izmenjene su strukture relevantnosti. „Imperijalizam univerzalnog“ (Bensaid, 2006) danas ima oblik kosmopolitizma koji sve pretvara u robu i u profitabilnost i koji eksploatiše nadu o svetu bez granica. Univerzalna proklamacija o ljudskim pravima nije utemeljena u realnoj jednakosti i solidarnosti nego je podvala globalizacije. Da li je to novi duh vremena? Duh vremena jeste neutralni pojam čiji je sadržaj sinergija neoliberalizma i nacionalizma uz progon socijalne istorije. To je fabrikovanje nove ekonomije preduzetničkih želja, kraj

istorije, postmodernizam i prezentizam. Treba dodati da u pojmu duh vremena nema antagoniziranja ideologija, ali ga ima u pojmu hegemonna epohalna svest. Shvatiti znači izražavati se kroz pojmove. Zato na samom početku treba pažljivo birati pojmove.

Hegemonna epohalna svest jeste višeslojan pojam. Nije to samo preovlađujuća vizija poželjnog društva koju u svakom dobu nameću moćni nego je ovaj pojam blizak pojmu zdravog razuma kom se Hegel podsmevao. Zdrav razum nije filozofija nego način mišljenja jednog vremena u kom su sadržane sve predrasude tog vremena. Kao što je pre Kopernika bilo protiv zdravog razuma govoriti da se zemlja okreće (Lenjin, 1955, 255), slično danas zvuči govor o ukidanju kapitalizma. Izražavati se izvan ove retorike znači lišiti se dividendi koje se otvoreno ili latentno stiču kada se domišlja duh vremena. Dividenda jeste pragmatična korist, ali je u misli o društvu svojevrsan balast. Opterećuje naročitim dugom koji se mora vratiti poveriocu, „sponzoru“, moćnom kreatoru hegemonne epohalne svesti. Finansijeri istraživanja traže prihvatanje politički korektnog govora i hipoteza. Ko plaća taj propisuje vrednosti i rezultate istraživanja. Tome nasuprot, nemoderna tema uokvirena prognanim pojmovima nikome ne duguje pa se slobodnije istražuje. Dividende nesvesno guraju tumače prohodne misli pragmatizmu. Hantington je *in*, Marks je *out*, Lenjin je *out*, Gidens je *in*. Antagonizam je *out*, identitet je *in*, pravna država je *in*, revolucija je *out*, itd. U trouglu braća–građani–drugovi zadnji pojam je anahron. Zato su nacija i proceduralna demokratija tiražniji od socijalne ekonomije. Rečju, kaži mi koje pojmove koristiš pa ću ti reći koliko si *in*. Upotreba prognanih pojmova u misli o društvu upozorava na latentno autoritarne ili totalitarne namere. Dividende naravno nisu samo materijalne nego i nematerijalne. Svaki moderni liberal je medijski prohodniji od nemodernog levičara. Ako levičar nije salonski nego otvoreno antikapitalistički, otpisuje se kao prevaziđen. Nasuprot aroganciji liberalnih i nacionalističkih filistara treba biti produktivno i provokativno anahron. Ako je tržište kriterij sposobnosti onda je antropološki optimizam naivnost koja levici čini čast. Nekonformizam manje škodi objektivnosti od apologije postojećeg.

1.3. Tranziciona pravda ili kultura sećanja reprivatizacije

Naročiti mehanizam nametanja sećanja je tranziciona pravda, široki i složeni diskurs moćnih u globalizaciji. Tranziciona pravda, procesi pomirenja, poslekonfliktno pamćenje, nacionalna i međunarodna ljudska prava zauzeli su prostor sećanja. Sadašnjica finansijskog kapitalizma, informatička revolucija, internet i globalizacija apsorbirali su kategorije prošlosti i budućnosti. Sadašnjica je postala vlastiti horizont, obzorje i osmatračnica, obnovljena sadašnjica (cit. Hartog prema Spiegel, 2014, 165). Prezentizam je novi obrazac shvatanja linearnog vremena, izvan istorije i sećanja. U središtu mu je neizmenljivo društveno vreme koje nameću moćni preko tranzicione pravde. Legalne okvire sećanja kod tranzicijske pravde čine konkurencija nacionalnih žrtvenih narativa i kriminalizacija levice.

Tranziciona pravda je povezana s periodima političkih promena i traži suočavanje s pogrešnom praksom prethodnih represivnih režima. Institucionalizovana je u raznim oblicima pravnih tribunala i komisija za istinu u afričkim zemljama ili kao lustracija i suočavanja s prošlošću u zemljama bivšeg socijalizma (Spiegel, 2014, 167). Zato što je ovde neoliberalna sadašnjica kriterij normalnosti, reč je o politici s vremenom, ne samo s prošlošću. Tranziciona pravda je uvod u humanitarnu intervenciju. Kod tranzicione pravde nema samorefleksije. To je politika s prošlošću koju jače države nameću slabijima, a sebe izuzimaju od međunarodnog kažnjavanja vlastitih zločina. Međutim, dok je slabije moguće tranzicionom pravdom i sankcijama nagnati na to, moćni ne priznaju ove mere. Tako su SAD uvele sankcije Haškom tribunalu jer je ovaj sud pokrenuo istragu zločina američke vojske u Avganistanu (Mitrinović, 2020, 1).

Kao i sve drugo, tako je u hijerarhijskom svetskom poretku i društveno vreme nejednako i asimetrično regulisano. Po francuskom filozofu Vladimiru Jankeleviču postoji nepovratno vreme (u kom je razlika između prošlog i sadašnjeg jasna) i neizmenljivo vreme (u kom prošlo postoji u sadašnjici kao trauma) (cit. prema Spiegel, 2014, 167–168). Stalno prisutna prošlost prizivana od komisija za istinu ili

raznih rezolucija Evropskog parlamenta zamagljuje razliku prošlosti i sadašnjice kao odvojenih entiteta (Spiegel, 2014, 168). Ovo nastojanje se razlikuje od onoga što je tražio Nelson Mandela – pomirenje, zaborav i novi početak. Tome nasuprot, neizmenljiva prošlost traži drugo, korisnu traumu. U regionu ne posustaje građanski rat sećanja i nadmetanje oko nacionalnih trauma (Srebrenica, Vukovar, Jasenovac) unutar neizmenljivog vremena. Vladajući nacionalizmi strepe od inferiornog ontološkog statusa mrtve prošlosti, obnavljaju nepovratno vreme i ne dozvoljavaju prošlosti da prođe. Na delu je osobena politizacija vremena u kojoj se ne dozvoljava smrt prošlosti po obrascu lekovitog zaborava koji su tražili Ralf Emerson, Marks i Niče. Naprotiv, tranziciona pravda jeste nova vrsta kolektivnog sećanja, smišljena politička strategija unutar arene zakavženih prošlosti (Isto, 170), složeni kulturni proces proizvodnje i potrošnje u čijem je središtu neizmenljivo društveno vreme u kom je zaborav rezervisan za kolonijalizam. Zaboravljena prošlost imperijalizma jeste naročito osmišljeno nedešavanje ili monumentalizovano podjarmljivanje. Rušenje spomenika rasističkim političarima u SAD i Evropi 2020. godine jeste buntovni, a ne revolucionarni pokušaj nezaborava kolonijalizma zato što se ova slavna mesta sećanja ne napadaju kao mnemotehničke poluge reprodukcije kapitalizma. Pa ipak, novi eksplozivni masovni protesti podvlašćenih u traženju međurasne pravde suprotni su institucionalizovanoj tranzicionoj pravdi koja kod nametanja novog sećanja u službi pomirenja traži zaborav podjarmljivanja.

Cilj tranzicione pravde je ublažavanje nacionalnih sukoba koji remete pokretljivost globalizovanog kapitalizma. Podvlašćeni i poraženi nemaju socijalnog oslonca u prošlosti uokvirenoj pojmovima tranzicione pravde koja osigurava mir kapitalu. U magli nove pojmovne manipulacije prognane antikapitalističke pojmove levice potisnuo je složeni diskurs tranzicije. U središtu novog manipulativnog pravdanja neokolonijalnog nasilja jeste borba protiv terorizma i totalitarizma koja se pravda kao odbrana od tuđeg nasilja. Bez upotrebe prošlosti isto je nemoguće. Kod pravdanja smisla i sadržaja demokratske tranzicije iz totalitarizma (od Afrike i Kambodže do Balkana) tolerišu se građanski ratovi sećanja oko prošlosti u kojima ne presuđuju samostalni građani nego neoliberalni antitotalitarni eksperti za pomirenje koje finansira-

ju velike sile. Naravno, nigde nema međunacionalnog pomirenja bez pravdanja kapitalizma. Kod ovog zadnjeg tranziciona pravda ne spori se kao tajkunska pljačka, nego kao pravedna reprivatizacija. Standardizacija narativa pamćenja prati standardizaciju privatizacije. Politika sećanja sledi reprivatizaciju. Sukobi oko prošlosti nisu klasno neutralni: privatizaciju osigurava rehabilitacija antikomunističkih grupa iz prošlosti. Četnici, kvislinzi, domobrani i nacionalni antikomunisti su mnemotehnički dekor privatizacije. Krsne slave tajkuna su odbrana od sindikata. Elite preko države regulišu narative i njihov viktimološki kapacitet u skladu s vlastitim potrebama. Pravo na istinu, pravdu i odštetu su u tranzicionoj pravdi rastegljive političke formulacije koje se obilno oslanjaju na upotrebu prošlosti. Nacionalizovana imovina vraća se raznim „vrlim“ preduzetnicima koji su je često špekulantski stekli pre socijalizma, a sve uz „tajkunski Alchajmer“ – način sticanja nije važan. Malo je lišiti komuniste statusa žrtve, treba ih kriminalizovati kao dželate. Nezaposleni i poraženi nemaju snage za otpor niti za sličan kapacitet pamćenja jer su prekarizovani i odozgo dezorganizovani. Pobjeda u građanskom ratu sećanja važna je za osiguranje pobjede na klasnom frontu. Zrenjanin treba preimenovati u Petrograd kao što je Lenjingrad preimenovan u Sankt Peterburg. Memorijalizacija osigurava kulturnu hegemoniju na naročit način. Monopol nad žrtvama iz prošlosti posreduje i osigurava aktuelni monopol u proizvodnji. Tranziciona pravda propisuje pamćenje za promene. U izmontiranoj prošlosti nije reč o otkrivanju ranije skrivane prošlosti nego o moralizaciji neoliberalizma preko traumatizacije iskustvom komunizma. Nova medijski posredovana prošlost nije otvorena niti polemički prikazana u skali različitih tumačenja, već je zatvorena i isključiva. Važan demokratski dekor tranzicijske pravde su prava neekonomskih manjina unutar kapitalizma koja zamagljuju nepravdu u proizvodnji. Ako je Berlinski zid bio ikona hladnog rata i socijalna granica dva sveta, današnja globalizacijska erozija međudržavnih zidova je samo naizgled pokretljivost. Iza nje se kriju nove krute socijalne podele: domaći i migranti, stalno i privremeno zaposleni, imperijalne i podvlašćene države i nacije. Horizontalna pokretljivost lišena je vertikalne, a ljudska prava su u službi neokolonijalizma. Kako je priznao američki istoričar Artur Šlezindžer ljudska prava su zamenila samoopredeljenje kao vr-

hovnu vrednost američke spoljne politike (cit. prema Čomski, 2019 b, 85) i postala nova transcendentna oruđa liberalnog intervencionizma. Novu pokretljivost moralizuje tranziciona pravda nametanjem kulture sećanja moćnih. Deo je šireg procesa tranzicije uma, reorganizacije prošlosti i budućnosti i promene opredeljenja humanističke inteligencije, snažnog zaokreta udesno na razmeđu dve ere i dve oprečne hegemonije epohalne svesti.

1.4. Pozitivisti i antagonisti

Vreme će pokazati da li je tranzicija nova epoha u zamahu svojih procesa ili je međuvreme koje može još više otići udesno. Kod uređenja vlastitog sećanja levica treba da izbegava prilagođavanje „demokratskim“ zamkama tranzicione pravde. U dubljem epistemološkom pogledu svaki pozitivizam je hazardniji od neprilagođenog sećanja. Pripadnici pozitivističkog istorizma su, po pravilu, uz pobednika (juče titoisti, danas neoliberali ili nacionalisti) i zaslepljeni naročitom vrstom teleologije koja smešta antikapitalističku levicu u mrtvu prošlost. Lišeni teorije „događajci“ nemaju problema s doslednošću. Montiraju prošlost aktuelnim tiražnim sadržajima. Istraživači, pak, koji polaze od antagonističke vizije drže da današnja neaktuelna prošlost, čak i kada je u mnogim segmentima poražena, ne mora biti mrtva. Grubo rečeno, na jednoj strani su pozitivisti za koje je levica zanimljiva samo kao mrtvi muzejski eksponat, a na drugoj antagonisti za koje prošlost nije mrtva. Socijalni antagonizam (nepomirljivost klasnih interesa) više nije toliko zanimljiv kao pogon istorije iako je bio „komandno mesto“ revolucionarnog ubrzanja istorije. Antagonistička dinamika mora imati viziju. U suprotnom ostaje avanturistički poziv na sukob. Danas je socijalni antagonizam nedovoljno prožet novom razvijenom antikapitalističkom vizijom, pa ga je i stoga potisnula nepomirljivost nacionalnih interesa. U žiži su suprotnosti druge vrste koje osiguravaju neprogresivnu nestabilnost: nacionalne, verske, proceduralne. Kla-

sne nisu. Istovremeno su to ideje koje se vraćaju duboko u prošlost, ali ne u minula klasno podeljena doba nego u zlatno doba neantagonističke unutarnacionalne ili verske homogenosti i jedinstva u krvi i veri. Danas je hegemon prošlost koja ističe nacionalnu homogenost. Na čelu protestnih litija su popovi, a ne radnički tribuni. Popovi ne antagonizuju nego homogenizuju naciju. Klasa je mrtva, nacija i vera žive. Nacionalno svesni menadžeri i estradni umetnici krste se levom i desnom. Sve ovo spada u žanr „posmrtnih govora nad odrom levice“. Sindikata na periferiji kapitalizma nema. Stvoren je novi savez u pluralnoj mreži novih neklasnih identiteta. Angažman u novom mnoštvu je drugačiji, savremeniji iako je u suštini prožet starim vrednostima. Nove su rodne i seksualne manjine čija emancipacija je pokazatelj evropske represivne tolerancije XXI veka. To su manjine koje ne ugrožavaju temelj kapitalizma i ne pitaju se o privrednoj demokratiji nego o identitetskoj toleranciji. Novi pluralizam vrednosti i identiteta uokviren je represivnom tolerancijom.

Može li unutar novog mnoštva antikapitalistički angažman naći oslonac? Teško. Ali može u „nemodernom“ skrajnutom delu antikapitalističke levice na tragu potisnutih, ali ne i izgubljenih ideala, koji upravo zato što su potisnuti jesu danas dovoljno izvan stvari da ih sama stvar ne zamagljuje: danas nema graje ni nadmetanja oko toga ko pravilno tumači Marksa. Plodni mir u čitanju skrajnutog Marksa osigurava jasnije uočavanje njegovih potencijala nego doba kada je Marks bio biblija divizija dežurnih marksista. Lenjin je još bolji primer jer nije potisnut nego kriminalizovan. Danas čitati Lenjina znači pratiti misao koja je antiteza teleologiji neoliberalne sadašnjice. Dakle, nije antiteza prećutana nego subverzivna misao u kojoj sadašnjica raspoznaje opasnu vlastitu negaciju. Lenjin je negacija surove svečanosti neoliberalne procedure, pa je stoga kriminalizovan. Ontologija kapitalističkog realizma jeste demokratski materijalizam, procedura lišena ideje da akcija može rušiti tradiciju u nastojanju da izgradi humaniju budućnost (cit. Badiju, prema Kaiser, 2013). Izmenjen je i odnos normalnog i patološkog, legalnog i kriminalnog. Za neoliberalne nije greška u sistemu već u delovima koji ga blamiraju (špekulanti, tajkuni, ali nikada kapitalisti kao takvi). Ne može biti patološka struktura nego to mogu biti samo elementi koji ne igraju odgovarajuću ulogu u njoj. Za neomarksiste je

pak kapitalistička struktura neljudska i patološka, a pomenuta devijantna ponašanja nekog elementa jesu simptom njegove normalnosti, tj. ne pokazuju grešku dela u valjanoj strukturi nego pogrešnu strukturu koja sebe ne opaža kao pogrešnu.

U delatnom pogledu kulture sećanja levice i desnice su aktivni sukobljeni diskursi, važne komponente klasnih i nacionalnih sukoba. Iako su danas na delu dva aktivna, ali po snazi asimetrična diskursa, u njima su uočljive dve različite strukture temporalnosti, dva oprečna viđenja istorijskog determinizma i dve različite upotrebe prošlosti. Menadžment sećanja selektivnom prošlošću reprodukuje svet kakav postoji, manifest sećanja traži delatna uporišta u prošlosti da bi menjao svet. Nije samo Marks na antifatalističkom i antipozitivističkom *praxisu* prometejskog i faustovskog tipa gradio vlastitu kronozofiju nego i brojni prosvetiteljski filozofi. Različita je uloga sećanja kod filozofije istorije koja je sova Minerva koja izleće tek kada padne noć (Hegel) od one filozofije koja je shvaćena kao „petao koji najavljuje nova svitanja“ (cit. Ž. Mišle, prema Katroga, 2011, 193). Reč je o razlici između spekulativne filozofije i filozofije prakse, mrtve i žive prošlosti, muzejskog ili delatnog sećanja. Istorija koja je više od znanja o prošlom vidi dalje od haosa dešavanja ukoliko u prošlom uoči klicu budućeg koje je drugačije od sadašnjice. Prosto rečeno, ni danas nije manje aktuelna opomena „objasniti ili menjati svet“. Menjati ne znači ispraviti nego je to naročita dijalektička negacija koja u Hegelovom i Marksovom smislu znači ukidati, tj. istovremeno prevazići staro i pogrešno, očuvati istinsko i istaći novo. Zato je i danas čin „predradnik istorije“ (Hegel), a revolucija nije uvek istorijska avantura nego je i ubrzavalac vremena koje kočte teorije o kraju istorije. Od 1989. ubrzanje vremena jeste tehničko (digitalizacija i globalizacija), ali je vreme usporeno u socijalnom pogledu (nesigurnost zaposlenja i rast socijalnih razlika). Danas je malo racionalnog u stvarnom. U naizgled racionalnom treba otkrivati iracionalno: profitabilnost skriva eksploataciju, procedura nasilje, a neoliberalna teleologija sudbinu. Manifest sećanja levice treba da objavi kraj kraju istorije.

Lako je pojmljivo da svaka moć temelji vlastitu budućnost na pragonu neželjene prošlosti i da kroji optimističke teleološke narative. Slom evropskog socijalizma proterao je levicu u prošlost, pa su istra-

živanja nostalgичnih sećanja na socijalizam svojevrсни naučni testovi čvrstine kapitalizma. Moćne istraživačke ustanove na Zapadu, koje su se ranije bavile sukobima unutar realnog socijalizma, danas se bave istraživanjem pasivne čežnje za socijalizmom. Dalje, proboj konstruktivizma kao teorije saznanja postmoderne ustoličio je subjektivno sećanje kao aktivni izvor smisla ravnopravan onom koji su ranije name-tale velike istorijske priče. Nove generacije na novi način osmišljavaju prošlost, a menjaju se i očekivanja od budućnosti, što utiče na novu selekciju značajne prošlosti. Sećanje nužno menjaju nadodati sadržaji novog iskustva. U svakom dobu sapostoje pojedinačna životna vremena, generacijska vremena i službeno propisana istorijska vremena. Ova vremena se prožimaju i stvaraju nove hegemonie politički korektne zajednice sećanja. Neproživljeno teže stvara zajednicu sećanja od zajednički proživljenih događaja i trauma. Manje je živih svedoka koji se sećaju Titove smrti od onih koji se sećaju bombardovanja SR Jugoslavije 1999. Pamćenje socijalizma sve je više posredno kulturno, a sve manje neposredno komunikacijsko. Za nekoliko decenija više neće biti živih svedoka socijalizma, pa će biti potrebno i sećanje levice modifikovati i prilagođavati onima koji ga nemaju u ličnom iskustvu. Generacijsko sećanje je važan okvir prerade iskustva. Razlikuju se sećanja i redukcije složenosti prošlosti kod starosnih kohorti s različitim iskustvima i očekivanjima. I ranije su razne generacije levice negovale različita sećanja na vlastitu prošlost. U zavisnosti od iskustva i od uspeha levice u svetu opstajala su optimistička i defetistička, melanholična i nostalgična, hegemonia ili manjinska sećanja. U središtu raznovrsnih kolektivnih sećanja nisu bile samo emocije nego i razne aktuelne vrednosti centrirane oko antikapitalizma: socijalna pravda, antiimperijalizam i antikolonijalizam, antifaišizam ili antinacionalizam. Okviri sećanja su takođe bili različiti: klasna svest, partijska ideologija, vršnjačke ili porodične zajednice sećanja, spomenici i muzeji.

1.5. Dijalektika menadžmenta i manifesta sećanja

Pamćenje socijalizma danas je najčešće zamrznuto u antitotalitarnom narativu ili u zaboravu menadžerskog diskursa. Koje grupe ga mogu „otopiti“ i ojačati zanimanje za prošlu nekapitalističku praksu? Da li će budućnost stvoriti novu održivu prošlost levice kada oslabi nedogađajni neoliberalni milenijarizam koji toleriše linearno nacionalno vreme? Teško je verovati da će se ovaj urušiti. Treba ga rušiti. Kako? Umesto ponavljanja i hipostaziranja vlastitog poraza treba raditi na nespektakularnoj strukturnoj slici kapitalizma koji je, lišen opasnosti sleva, sve više konfliktan i destruktivan. Bremenit je nazadnim desničarskim ekstremizmom, ne nosi novo u sebi. Samo pronicljiva i oštra kritika potencijala neoliberalizma aktuelizuje posredno i neposredno levicu, a time i njenu prošlost i sećanja. Lišen ove kritike poraz levice može kroz sećanja prožeta nostalgijom, razočaranjem i melanholijom postati skoro muzejska i patetična melodramska formula, pa čak i neuroza. Otuda, socijalnopsihološki rečeno, deo rada na sećanju jeste terapija protiv klasičnog viđenja poraza koji pasivizira.

Iako je leвица okrenuta ka budućnosti, nije lišena sećanja koje nije uvek tamnica novih projekata. Uprkos raznim delatnim kriminalizacijama levice, s jedne, i pasivnim romantizacijama socijalizma s druge strane, nije svako sećanje levice nedelatno. Pre svega, već samo sećanje levice na minuli socijalizam sprečava vanvremenu normalizaciju kapitalizma. Da evropski socijalizam nije bio realnost, kapitalizam bi bio jedino mogući novovekovni oblik organizacije proizvodnje društvenog života. Ne bi se mogao prikazivati samo kao danas jedino mogući poredak, nego bi mogao pretendovati i na istorijsku bezalternativnost. Imao bi puku teorijsku antitezu u marksizmu, ali ne i realnu istorijsku alternativu. Ali nije tako. Pošto se nešto iz teorije antikapitalizma pokazalo mogućim, već samim tim i pominjanje realnog nekapitalističkog poretka socijalizma lišava kapitalizam istorijske bezalternativnosti u vremenu i prostoru. Naravno da je golo podsećanje na realnu prošlost drugačije od teorijskog upozoravanja na mogućnost drugačijeg. Sećanje na socijalizam jeste podsećanje kapitalizma na opasnost koja

nije samo fiktivna. Ali nije svako sećanje delatno. Operativno sećanje levice mora voditi računa o aktiviranju raznih antikapitalističkih sadržaja iz prošlosti: kada aktivirati nemoguću utopiju, a kada sećanje na moguću realnu socijalnu državu. Neiskorišćeni izazovi nezaborava prošlosti antikapitalizma su različiti. Danas bi se trebalo zapitati da li je dovoljno iskorišćen izazov neoliberalne *mainstream* političke utopije usidrene u strukturnoj korupciji neograničenog globalizovanog tržišta.

Poslekomunističke faze sećanja levice nisu nevidljive. Kao i uvek prvo je stigla zbunjenost i kriza, zatim melanholična pometenost, a tek nakon toga refleksija. Levica se lagano uključuje u globalni rat sećanja s desnicom. Može li antitotalitarni menadžment sećanja EU podstaći refleksiju levice? Drugim rečima, nije li neposustala energija kriminalizacije levice podsticajna za kritiku kapitalizma i za novo buđenje sećanja levice? Agresivna pravdanja neoliberalizma trebalo bi da podstaknu energiju antikapitalizma. Ekonomija nacionalizma traži reakciju internacionalizma, a u neizvesnosti i kontingentnosti reakcije levice leži takođe deo otpora. Neograničena ekspanzija tržišta dijalektički stvara reakciju, najpre idejnu, a zatim praktičnu. Revizionistički zaborav zločina kapitalizma jača sećanje levice. Akcija stvara reakciju. Istorija slavne građanske demokratije traži kontraistoriju poraženih i zaboravljenih. Verovatno bi samorefleksivni kolonijalizam, koga naravno nema, učinio manje upadljivim antikapitalizam. Ne podstiče li po obrascu „što gore to bolje“ ekstremni neoliberalizam obnovu levice? Može li antitotalitarni menadžment EU biti korisna provokacija antikapitalizma? Ako je kriminalizacija socijalizma delatna, može li biti aktivno i kontrasećanje levice? Ako je kolaps svakog sistema povezan sa slabljenjem njegovih osigurača iz prošlosti, onda ne treba pasivno iščekivati sudbinu kapitalizma nego na nju valja uticati i kontrapamćenjem levice. Čarke u sećanju kojima danas defanzivno pribegava poražena levica treba pretvarati u bitke oko prošlosti. Oslobođena vlastitog partijsko-birokratskog mnemotehničkog menadžmenta (dekretirane prošlosti) levica može slobodnije da odgovara hegemonom antikomunističkom pamćenju. Pojačani antikomunizam lišava levicu melanholičnog ćutanja, goni je na traženje nove argumentacije i na promišljeniji odnos prema vlastitoj prošlosti. Sve u svemu i an-

tikomunizam može biti produktivni izazov. Iako energija koja stvara nejednakosti ne stvara spontano i materijalnu ravnotežu sila nego samo izaziva odgovor, ovaj izazov treba iskoristiti. Dijalektički rečeno, ako je konstruktivni oponent koristan, može li menadžment sećanja EU izoštriti manifest sećanja levice? Deo odgovora treba da pruži ovo istraživanje.

Nema velikih preterivanja u tvrdnji da je već pad Berlinskog zida nagovestio poraz klase i trijumf nacije. Da li je, međutim, trideset godina kasnije sazeo odgovor na pitanje ima li slavnih klasnih poraza kao što ima slavnih nacionalnih izgubljenih bitaka? Može li sećanje levice na vlastiti poraz spremati klasnu osvetu, ako ne onako dugo, a bar onako delatno kao što je žar za nacionalnom osvetom održavalo grčko sećanje na Termopile i srpsko sećanje na Kosovo? Ni grčko ni srpsko nacionalno pamćenje istorijskih poraza nisu u XIX i početkom XX veka bila neprogresivna nacionalistička melanholična prisećanja na mrtvu prošlost, nego delatna antiimperijalna pamćenja koja su podsticala otpor podjarmljenih naroda Osmanskom carstvu. Slavna prošlost jeste domišljena, slepa i nekritička, ali može biti i podsticaj, izvor žara za pregnuća iznad realnih mogućnosti. Mogu li u rečenom smislu sećanja na rušenje Berlinskog zida 1989. i na urušavanje evropskog socijalizma ostati nemelanholični čuvar poražene utopije levice? Mogu li na sličan način Kuća cveća u Beogradu i Lenjinov mauzolej u Moskvi biti više od sentimentalne nostalgije i objekta turističke znatiželje? Kako, dakle, osmisliti i operativno organizovati sećanja levice u delatnom, a ne u muzejskom pravcu? Šta znači otvoreno se suočiti s kulturom poraza levice? Kakvo suočavanje sa prošlošću traži delatno uključivanje u prostore poražene utopije i u bezalternativnu pustoš budućeg koju nameće neoliberalna kultura sećanja? Koliko kod svega rečenog može pomoći teorija? Verovatno može, a i vreme je da se nakon 30 godina od sloma evropskog socijalizma levice samorefleksivno

suoči ne s vlastitom prošlošću nego s vlastitom organizacijom sećanja. Ako je prošlost levice već zapisana, na njoj je da piše budućnost. A to nije moguće bez osvajanja zapuštenih teritorija prošlosti i suočavanja s vlastitom prošlošću.

2.1. Melanholija ili optimizam sećanja

Prošlost je za svaki pokret i ideologiju daleko više od istorijata, kompas je u vremenu. A organizacija temporalnosti, tj. regulisanje odnosa između vremena, jeste osnova diskursa koji organizuje delanje. Pruža odgovore na pitanja kada smo počeli, koji su nam uspesi i porazi, kuda idemo, šta pamtiti i kako se sećati. Poslednje pitanje je najslabije. Malo je reći da danas antikapitalistička leвица ima problema sa sećanjem. Treba dodati da je kultura sećanja levice nesređena. Zbunili su je i pomeli krupni događaji s kraja XX veka. (1) Rušenje Berlinskog zida 9. novembra 1989. nije odmah nagovestilo tektonske istorijske potrebe, ali su to nedvosmisleno učinila (2) potonja postepena urušavanja socijalističkih režima u Evropi i (3) zabrana KP SSSR-a septembra 1991. Građanski rat u Jugoslaviji 1991–1995. samo je dramatisovao pomenute procese i dešavanja. Nije to bio samo slom vlasti komunista nego i potres nada levice. Implozija nekapitalističkih nadanja poljuljala je komunističku utopiju i zapretila da 200 godina neprekidne borbe levice pomeri iz prometejske u sizifovsku perspektivu. Trideset godina posle svega pitanje kako promišljati revoluciju u nerevolucionarnom dobu pomerilo je delatnu dilemu „Šta da se radi“ ka misaonoj nedoumici „Kako se sećati“. Knjiga istoričara Enca Traversa *Melanholija levice* iz 2016. (nazvana po istoimenom eseju Valtera Benjamina iz 1931. godine) na novi način je otvorila pitanje kako podneti poraz levice, kako organizovati pesimizam, a ne kapitulirati. Uprkos naslovu, poruka ove knjige, u kojoj je sažeta istorija propuštenih prilika levice, ne nosi gorki ukus melanholije i beznada, nego naprotiv – buntovne melanholije i ponosite ogorčenosti.

Mnoge greške levice danas su jasnije nego ranije, dok su njeni razni historijski učinci zatamnjeni zbog sloma evropskog socijalizma. Digla se nova magla i na levisi zbog raznih vrsta sećanja na vlastitu prošlost. Poraz jeste izoštrio dioptriju kod poraženih, ali je i zamutio pogled na celinu koju nadziru pobednici. Hegemonu sliku celine nameće antitotalitarna neoliberalna misao snažno prerađujući prošlost i ništeći budućnost levice. Nema u njoj mesta razložnoj kontrafaktualnoj opomeni da bi bez antifašističkog učinka socijalizma bila nemoguća ideja EU, jer bi hegemonija fašizma bila produžena verovatno još nekoliko decenija nakon 1945.

Važnije od ovog kontrafaktualizma jeste pitanje kako razbiti kulturu neprolaznog nego epohalnog poraza koja prožima tumačenje političke istorije i teorije na levisi. Kao da je i poražena levica prihvatila od pobednika novu nultu tačku, osmatračnicu sa koje se tumači njena istorija. Istorija levice se, naime, tumači *sub speciae* 1989. godine, trenutka kada je srušen Zid i izvučena cigla koja je definitivno urušila zgradu evropskog socijalizma. Sa ove osmatračnice i budućnost levice izgleda drugačije i stoga što je kastrirana njena utopijska komponenta. Poraz je preko noći doveo pod sumnju skoro sve što je od Francuske revolucije bilo u socijalnom smislu napredno. Ima čak bojazni da prošlost socijalizma može postati mrtva i bezvredna, *tabula rasa*, kao što pišu istoričari koji su pristali uz pobednike. Da ovaj strah nije delatan i sumnje u definitivni poraz levice bile bi slabije. Sumnje u kumulativni historijski učinak levice podstiču još neke okolnosti. U ekspanziji literature o sećanju levice upadljiv je jezik psihoanalize (nostalgija, melanholija, melodrama, rezignacija levice) koji više sugeriše da treba terapijski lečiti pojedinca, nego jačati grupnu antikapitalističku samosvest. Namera novih terapeuta levice je uteha pojedinca, a ne buđenje njegovog borbenog nezadovoljstva postojećim sistemom. Rečju, mirenje s porazom.

Nasuprot novim terapeutima levice, njen poraz treba sasvim drugačije shvatati i definisati. Antikapitalistička levica je daleko od samozaboravne žrtve kakve su u istoriji bile efemerni socijalni i politički pokreti lišeni promišljenih vizija koji bi nenadano planuli, a onda isto tako naglo potonuli u zaborav. Teorija i praksa antikapitalizma skoro dva stoleća duboko osmišljava ono što je u prirodnom pravnom smi-

slu nepriviligovano, jednakost u proizvodnji. Zato u sećanje na poraz evropske levice treba najpre ugraditi otpor prema vlastitoj efemernosti. Kako? Treba se pre svega osloboditi pritiska teleologije pobednika i poraz dijalektički shvatiti kao fazu, a ne kao konačnost. Već obrtanje početne premise menja delatni potencijal diskursa sećanja. Ali ne treba se zanositi brzim jačanjem levice, kao što ne treba psihološki nego sociološki raščlanjavati osećaj njene ranjivosti. Treba izmeniti ne samo obrazac sećanja nego i retoriku poraza. Nije reč o melanholiji već o slabljenju klasne svesti, nije na delu pasivna malodušnost i nostalgija podvlašćenih nego konverzija stvaralačke društvenonaučne inteligencije, nije reč o realističnom pogledu levice na oporu realnost nego o prihvatanju perspektive pobednika. Ako je tako, da li onda treba izbegavati i katastrofični govor o epohalnom porazu levice zato što i ovaj diskurs spontano slabi levicu? Treba li levisi vratiti euforični optimizam bez koga nema borbenog morala? Ne, naprotiv, potrebno joj je suočavanje i sa svetlima i sa senkama vlastitog istorijskog vremena. Nije nimalo lako izgraditi optimistični dijalektički spoj slike prošlosti, stanja sadašnjice i vizije budućnosti levice. Ovaj temporalni spoj se menja, pre pola stoleća bio je drugačiji od današnjeg, a za isto toliko vremena će verovatno i današnji temporalni poredak biti anahron. Po uzoru na Marksa, koji nije pisao *Kapital* da bi revolucionisao XIX vek nego da bi dao nacrt mnogo šireg istorijskog vremena levice, treba se i danas zapitati o dubljim pretpostavkama sećanja levice.

Danas je ovaj zadatak složeniji nego u XIX veku jer su nova iskustva izmenila nadanja, a samim tim i profil korisnog sećanja levice. Današnja realnost je složenija kao i sećanje na nju, koliko god ovo drugo bilo selektivno. Ne samo otuda što složenost realnosti nužno utiče na višeslojnost sećanja nego i stoga što su promenljivi i sami društveni uslovi sećanja. Ne samo levice nego i desnice. Složenost propisanog pamćenja jeste u tome što nije večno nego nepredvidivo, što može duže ili kraće trajati. Zajednice generacijskog i porodičnog sećanja su još nestalnije. Složenost svakog sećanja meri se brzinom menjanja i nestalnošću, a ne samo aktuelnom šarolikošću. Manje su složeni dogmatski crkveni kanoni koji traju stolicima od npr. raznih istorija SAD koje se prepisuju i dopunjavaju u zavisnosti od pritiska zaboravljenih obojenih, domorodačkih i doseljenih manjina. Istorija Balkana još je

dinamičniji i eksplozivniji primer nestalnosti i borbene nacionalne rekonstrukcije vlastite prošlosti.

U misli levice je prednost naknadne pameti dvoznačna. Pokazuje vlastite prošle greške i s njima povezane savremene slabosti. Zato i ovu analizu koja pripada naknadnoj pameti (iako pisac ove knjige nije slutio slom socijalističkih sistema) ne treba shvatati kao sistematsku analizu okončanog proživljavanja poraza levice, nego kao (1) pouku iz jedne privremene faze sećanja vlastitog poraza i (2) kao pogled na poraz iz druge perspektive, s one strane optimizma pobjednika i pesimizma poraženih. Kao manifest sećanja levice drugačiji od današnje hegemonije kulture sećanja koja je kombinacija nostalgije i razočaranja. Uprkos mnoštvu novih saznanja malo je naučenog i promišljenog iskustva.

2.2. Hronos i Kairos

Da bi pouke bile preciznije nužno je smestiti poraz evropske levice XX veka u temporalni poredak koji je složeniji od hronološkog. Ontološko poimanje vremena zavisi od subjekta koji ga oblikuje (bog, klasa, nacija), od smera okretanja subjekta (prošlosti ili budućnosti) i od shvatanja događajnog vremenskog sleda (linearno ili ciklično, teleološko ili kontingentno). Najpre o tome s kojim vremenom nije spojivo sećanje levice.

Sećanje levice se danas formira pod pritiskom dva hegemonija linearno shvaćena teleološka vremena: suverenističkog nacionalnog i globalizovanog bezalternativnog liberalnog vremena. To je koordinantni sistem poslesocijalističkog milenijarizma, novog Fukujaminog homogenog linearnog vremena. Nije ga mnogo narušio ni šokantni 11. septembar 2001, kada je postalo jasno da se istorija nije završila i da napad na SAD nije bio nevažni kontingentni upad u teleologiju globalizacije, nego novi oblik antikolonijalizma. Linearni tok vremena dominira i u sećanju na nacionalni suverenitet (Terzić, 2007, 50).

Ovde je tok vremena centriran oko sudbine nacije, okvir mu je istorija vlastitog naroda – istorija „prgavog identiteta“. Ovde se pojedinac uvek seća ključnih dešavanja s obzirom na to šta se tada dešavalo njegovom narodu. U Jugoslaviju devedesetih ih nije stigla samo monetarna inflacija nego i inflacija novih linearnih vremena. Kriterij za raspoznavanje istorijskog u vremenu pomećen je na nacionalno vreme s komunizmom kao slepom mrljom u novoj osovini linearne temporalnosti. Pokazatelj zlatnog doba nije više oslobođenje proizvođačke klase nego nacije čiji se početak oslobođenja pomera duboko u svetlu prošlost.

Prošlost i budućnost nacije ne shvata se kao proces račvanja raznih smerova prepunih nepoznanica u prošlosti i neizvesnosti u budućem razvoju nego kao linearno vreme nezadrživog prodora nacionalne svesti u kom se brišu diskontinuiteti i poravnava istorija, tj. ističu deonice slavnog vremena koje treba pamtiti. Ovo je najvidljivije u Hrvatskoj od devedesetih u rušenju komunističkih spomenika i u ustavnoj zabrani jugoslovenstva. I D. Čosić je demonizovao Jugoslaviju kao upad u srpsko linearno nacionalno vreme. *Doxa* nacionalnog vremena sapostoji s novom neoliberalnom teleologijom poslesocijalističkog vremena koje nameće Evropska unija. Obe čine koordinantni sistem u kom se jasno vidi položaj nacije u prošlosti i sadašnjici. Nacionalni identitet uokviren konfesijom i oslobođen od komunističkog internacionalizma i ateizma demokratski se razvija u bezalternativnoj preduzetničkoj ekonomiji. Tako je u uzajamnom prožimanju dva definitivna linearna vremena pronađen kriterij novog „istorijskog“ vremena.

Sećanje levice ne treba da počiva na linearnom vremenu, uprkos tome što i prošlost levice nije bila lišena birokratske teleologije. Vreme levice je kontingentno remetilačko, haotično dešavanje, često protivno namerama i kritično prema hegemonom smislu istorijskog mišljenja. Kontingentnost nije slučajnost ni proizvoljnost koja podrazumeva da je u svakoj prošlosti bilo sve moguće. Kontingentnost znači nefatalističku otvorenost, samo to da jedan događaj nije jedino i isključivo moguće. Kontingentnost računa i na nenameravane posledice. To je upad u istorijski smisao prošlosti koji dekretira poredak. Dok svaki poredak „melje“ kontingentnost, osmišljava je i snabdeva teleološkim institucionalizovanim smislom i značenjem da bi je prilagodio vlastitom determinizmu, kontingentnost revolucije ostaje uvek u sećanju

kao remetilac orijentacije službene istorijske svesti jer kvari kompas vremena vladajućih. Nisu bez razloga socijalne revolucije kod svakog konzervatizma obeležene kao patološke. Dugi proces otpora kontingentnim upadima istorijskog uma proteže se od Edmunda Berka do antitotalitarnih rezolucija Evropskog parlamenta iz XXI veka. Vezuje ih denunciranje nepredvidivog socijalnog bunta kao nasilnog i besmislenog. Metafora novovekovnog vremena nije bio Luterov verski otpor papi nego odgovor koji je Luj XVI dobio kada je prva svetovna revolucionarna kontingentnost srušila orijentire onostrane prošle budućnosti: „Nije to buna Veličanstvo nego revolucija“. O revoluciji najbolje govori ocena da je božja kazna zato što ruši poredak spasenja i iskupljenja.

U svetovnoj misli o prošlosti koja se jasno emancipovala od teologije krajem XVIII veka razlikovanje fizičkog i istorijskog vremena bio je prvi korak u osmišljavanju temporalnosti, u razdvajanju važnog od nevažnog i u redukciji složenosti dešavanja. Što su se kriteriji važnosti više diferencirali, to je više slabila uniformna teodiceja. Počeo je delatni rad na sećanju istorijske svesti i traganje za različitim delatnim istorijskim smislom. Ovaj proces bio je povezan sa organizacijom i s vrednovanjem vremena. Gde su mu začeci?

Jedan rani metaistorijski odgovor na pitanje o vrsti vremena dali su još stari Grci razlikujući u presokratovskoj teogoniji dva boga vremena: Hronosa i Kairosa. Treba ukratko pomenuti ovu klasičnu razliku. Hronos (lat. Chronus) je sin boga Urana, a otac Zevsa i simbol je kvantitativnog protoka vremena koje stalno prolazi. To je bog merenja vremena koje je za sve ljude isto. Hronos u ruci drži čašu ili hronometar kojim meri vreme, dok drugi bog, Kairos, u jednoj ruci nosi vagu kojom meri najvažnije vreme, a u drugoj nož kojim seče veze s prošlošću. Hronos je opšti nedelatni tok vremena. Hronos je pobio svoju decu, preživio je samo Zevs koji je kasnije svrgnuo Hronosa. Kairos je bio Zevsov mlađi sin i ostao je simbol pravog trenutka, momenta (kod Cicerona je *Occasio* naročita prilika za akciju). Nikada ne miruje i niko ne zna gde će biti. Opominje da se mora biti pripravan za pravi trenutak. Kairos daje vremenu dubinu i kvalitet. Prihvata rizik, skuplja iskustvo i označava odgovorno i hrabro delanje koje pruža sreću. Kairos je pravo vreme, označava ono što se nije moglo dogoditi u nekom

drugom nego samo u pravom momentu, to je naročiti događaj ili akcija. Antički bogovi su ostali trajne metaistorijske metafore za vremena različite gustine. Prvo je merljivo hronološko vreme, a drugo je pravo ili blagovremeno vreme za akciju. Fizičko i metafizičko vreme. Hronos je kvantitativne prirode, Kairos kvalitativne trajne prirode. Prvo znači ploviti rekom koja nas nosi, a drugo znači plivati. Prvo beleži minute, a drugo najbolje trenutke života, kvalitet vremena. Antropološki gledano, Kairos je ritual izdvojen iz redovnog psihičkog ili fizičkog konteksta, alternativno stanje iskustva i suspendovanje pravila. Rečju, postoji razlika između merljivog minuta i momenta (nemerljivog bleška), bezdogađajnog i zgusnutog vremena. Postoji kontinuirano vreme Hronosa i diskontinuirano vreme Kairosa. Ove metafore se u teoriji koriste za razlikovanje pasivnosti i aktivnosti, prirodnog toka i ljudske prakse, kontemplacije i akcije, stagnacije i promene, evolucije i revolucije. Iako je Hronos osnova svih vremena, Kairos je vreme konflikta i napetosti koje traži odluku koja se ne može doneti u nekom drugom vremenu. Kairos je izuzetno *sui generis* vreme koje nastoji da podredi redovno vreme Hronos u procesu akcije i promene. Rečju, to je kreativni delatni potencijal vremena. Materijalne uzroke razlikovanja fizičkog i istorijskog vremena treba tražiti u Evropi, gde je popularizacija mehaničkog časovnika od 14. veka pokazala novu osetljivost za vreme (Katroga, 2011, 79) jer su se počeli pamtit i značajni istorijski datumi. Ali tek s padom Bastilje je svetovni Kairos bespovratno svladao onostrani Hronos, a ova pobeda nije bila Pirova nego je ostala trajna okosnica konkretnoutopijskog sećanja levice.

Istorija političkih promena nije samo istorija ostvarenih nego i propuštenih prilika. Tokovi istorije mogu se shvatati kao nužnost ili kao sled koji se može menjati. Kairos je vreme smešteno između determinizma i voluntarizma, istorija pravovremenih prilika koje treba ščepati (Neupert-Doppler, 2020, 7). To je vreme krize i prilika za odluku, s kritičkim vizijama smeštenim između realnosti i utopije. Kratke istorijske deonice bremenite novim pomaljaju se samo ponekad i to onda kada se podudare objektivne prilike i subjektivno delanje. Potreban je naročiti osećaj za prekretnički trenutak s pripremljenim delatnim subjektom. Revolucija je kairopolitička praksa, a organizacija je babica Kairosa. Prilika je objektivno stanje koje ne nastaje *ex nihilo*,

ali nije ni uvek na raspolaganju. Prilika postoji samo za delatnog subjekta s jasnim ciljem i raspoloživim sredstvima (Neupert-Doppler, 2020, 7–8). Kako podvlašćene organizovati da prepoznaju i iskoriste prilike za promenu? Uslov nepropuštanja Kairosa 1789. i 1917. bila je pripremljena idejna alternativa (prosvetiteljska filozofija i marksizam). Revolucionarna ideja Kairosa kumulativno je filozofskoistorijski promišljena potrebama levice.

Ali i ranije je bilo prekretničkih situacija ove vrste. U Kairosu sve tri dimenzije vremena stopljene su u eminentnoj situaciji istorijskog vremena (Rüsen, 2002, 197). Mitski Kairos je božja inkarnacija u večnom Isusu, a svetovni Kairos jesu revolucije. Kod eshatološkog poimanja vremena u jednom događaju koncentrišu se snage spasenja. U apokalipsi pak vreme spasenja potpuno se razlikuje od prethodnog vremena, zaustavljaju se promene i razvoj, ruši se granica između pređašnjeg i potonjeg, gubi se smisao istorijskog trenutka (Rüsen, 2002, 198). U literaturi se često pominje da Kairos simbolizuju brze odluke kakve je donosio Aleksandar Makedonski. Književnik Štefan Cvajg je u sličnom smislu Kairos video u „svetskom minutu Vaterloa“ misleći na 18. jun 1815. godine kada Napoleonov maršal Emanuel Gruši nije po naređenju odmah napao, nego je zakasnio sa udarom na Pruse, što je zapečatilo ne samo sudbinu Napoleona na Vaterlou nego je i odredilo da sledeće razdoblje evropske istorije bude nazvano restauracijom (Weinrich, 2008, 97). U ekonomiji ograničenog vremena postoji kratko vreme, ali postoje i još kraća vremena, trenuci koji nisu za propuštanje. Naredni svetskoistorijski Kairos, bio je pouzdano odabrani trenutak za socijalističku revoluciju 7. novembar 1917. kada su boljševici zauzeli Zimski dvorac u Petrogradu, gde je bilo sedište privremene vlade. Pad vlade i beg Kerenskog odredili su toga dana socijalni karakter XX veka. Kao signatura komunističkog Kairosa pamti se tadašnji Lenjinov proglas „Juče je prerano, sutra je prekasno“. Odnos Kairosa i kontingentnosti jeste odnos pravovremenosti i nefatalističke otvorenosti: „Nije svakojako u svakom dobu moguće, nije svako u svakom dobu istinito, niti ima tražnje za svačim u svakom momentu“, pisao je religiozni socijalista P. Tilih (cit. prema Neupert-Doppler, 2020). Zato je uslov kairološke svesti sposobnost razlikovanja vremena, a strah od odlučivanja, od Kairosa, jeste kairofobija. Kairos se može propustiti

kada se deluje prerano ili prekasno. Nije to stalni aktivizam niti hronično oklevanje. Kairos je propušten u Berlinu 1918. i u Parizu 1968, kada je izostao nelinearni kvalitativni skok u istoriju. Bile su to propuštene revolucionarne vremenski kratke deonice, trenuci zaoštreni do ivice odlučivanja o prekretnici. Čim je pravovremenost promene propuštena, počela je da jača reakcija. U Berlinu je uveden teror, a propast 1968. odveo je postmoderni, relativizaciji napretka i stigmatizaciji revolucije (Neupert-Doppler, 2020, 13) što je potvrdio pad Zida 1989. Revolucija je razbijena u zajednice sećanja. Dakle, kontingentna istorija levice nije samo uspelim revolucijama nego je i porazima i propustima potresala tradicionalno manje ili više teleološko razlikovanje prošlosti, sadašnjice i budućnosti i menjala poimanje istorijskog determinizma. Kontingentni kvalitet vremena je nemoguće pretvarao u realnost, razarao granice između smisla i besmisla istorijskog toka i legalizovao ambivalentnost u odnosu iskustva i očekivanja. Kao nekad, tako i danas iskustvo kontingentnog može pomoći savladavanju sinergije dva hegemonija i teleološka linearna vremena: nacionalnog i neoliberalnog.

2.3. Kairos i revolucija

Aristotel je prvi vrednovao istorijska vremena u oceni da je „Kairos vrlina vremena“, a filozof Antonio Negri još je izričitiije dodao da je Kairos i ontološka praksa istine. Pojam Kairosa blizak je Marksovom pojmu *praxis*. Valja objasniti svet da bi se promenio ili, kako je dodao Negri, moguće je menjati svet u istom vremenu kada je i objašnjen. Kojim vremenom se služi revolucija?

Za delatno sećanje važna je refleksija da istorija levice nije samo istorija poraza nego i istorija propuštenih prilika. Realni kontekst deaktuelizacije Kairosa jeste kriza kritike. Revoluciji je potrebna utopija, učenje o nikada dovoljno savršenom društvu. Levica XX veka počela je s futurističkom utopijom, a čim je ova iščezla u XXI veku nužno je